

УДК 141

МІФОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ: ЕТНОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ І ПСИХОАНАЛІЗ

І.В.Васильєва

кандидат філософських наук, доцент,

завідувач кафедри філософії та соціології

Національного медичного університету імені О.О.Богомольця

У статті аналізуються методологічні підходи до міфологічної свідомості і міфу в етнографії й психоаналізі.

Ключові слова: міфологічне мислення, колективне несвідоме, аніматизм, архетипи, ментальність, психоаналіз.

Сьогодні все більше і більше демонструє нам необхідність аналізу минулого і це пов'язано з тими процесами, що відбуваються не тільки в Україні, але і в цілому світі, з процесами, що отримали характеристику «втрати духовності». Для того, щоб прояснити сучасне, слід прояснити минуле, а, точніше, начала становлення людини. Будь-яка спроба усвідомлення деталей первісних відносин, очевидно, може засмутити моральнісні почуття людини сучасного світу як «жорстокістю» життя, так і «цинічним» ставленням науки. Але, якщо подолати внутрішній спротив, то стає зрозумілим, що пралогічне мислення було ефективним у практичному розумінні. Не випадковим є і те, що і в наступні епохи люди не могли обійтися без такого мислення, постійно поверталися і повертаються і дотепер до стародавніх навичок мислення і поведінки. Людське мислення від самого початку виявляється мисленням міфологічним. Але, яким чином могла стати основою практичних досягнень первісної людини її впевненість у тому, що вона, за допомогою магічних дій, ритуалів і обрядів, може змінити рух свого життя, примусити долю і сили природи прямувати у необхідному для людини напрямку? На це питання відповідає відомий дослідник первісних суспільств Дж.Фрезер у праці «Золота гілка». Він зазначає: «Справа в тому, що помилку тут далеко не просто виявити, невдача у жодному випадку не була очевидною, тому що у багатьох випадках – можливо, навіть у їх більшості – бажана подія з проходженням якогось часу після скоєння обряду, який був спрямований на те, що її викликати, дійсно відбувалася» [4, 63].

З цим положенням Дж.Фрезера слід погодитися, але це ще не все. Первісне життя, взагалі, необхідно було б розглядати як важливу

практику людини, тому що суб'єктом виживання тоді могла бути тільки община, хоча суб'єктом «дійсного» мислення був і залишався індивід. Людина мусила психічно адаптуватися, перш за все, до общинної форми виживання: відчуті над-індивідуальні емоції, відчуті традицію, яка передається через емпатію (на неусвідомленому рівні), зануритися у патерни колективної поведінки. Магія привносила до цього процесу логіку, хоча і достатньо специфічну, і сакральний смисл. Міфологічне мислення перетворювало на свого роду сосуди, які сполучені між собою, – самосвідомість і колективне несвідоме, особисту відповідальність і общинну поведінку. Так, спільна думка, яка була промовлена, могла перетворитися на священну заповідь. Але і диктат соплеміника міг викликати загальну покору. Так, за гріхи всього роду відбувалося жертвоприношення однієї людини. Водночас, і за будь-якого зі своїх членів, община мала абсолютну відповідальність по принципу поруки, звичаю кровної помсти. Тому, будь-яке спілкування виявлялося масовою комунікацією, а масова комунікація могла приходити до людини як її «внутрішній голос». Можна, навіть, висловити думку про те, що античні греки мали «двопалатну свідомість».

Аналіз «Іліади» Гомера дозволяє виявити, що жодний зі значущих вчинків, який також мав значущі наслідки не був вільним вибором героя, а був підказаний Афродітою, Аполлоном, Афіною або якимось іншим богом, який, фактично знаходився поза спиною людини. Головні прагнення і сприймалися античними греками як зовнішні, вимушені, не свої. Свідомість ніби розподілялася на дві свідомості, і господарі їх були різні. Сучасній медицині, зокрема психіатрії теж відомі такі стани, коли

людина «чує» різні голоси, виконує їх накази... Такі стани кваліфікуються фахівцями як «свідомість у сутінках», «дисоціація особистості», а сама людина переживає як чужі стани і цілі. Але самі по собі подібні факти патології є тільки підтвердженням, що в психіці зберігаються архаїчні механізми регуляції внутрішньо-особистісного діалогу, які надають примусовий статус прагненням, за нормою забезпечують вибір в умовах множинності мотивів і невизначеності ситуації, а також полегшують прийняття колективних цілей як своїх і сприйняття власних інтенцій як зовнішніх вимог.

Такі глибинні механізми були суперактивними, тому що те, що вимагала община від індивіда, було для всіх найбільш важливим, ніж сам індивід. Голос масової свідомості у внутрішньо-особистісному діалозі був незаперечним, таким, як голос бога. Характерним є те, що в фундаментальній для античної культури поемі Гесіода «Праці й дні» так і наголошується: «Плітки – це сам бог». Природним є і те, що і відповідним був комунікативний стиль. Тексти, фрази, рухи мали не стільки інтелектуальний, скільки ритуальний, у своїй суті, смисл, транслювали і ретранслювали не висновки розуму, а стани психіки, прямо і безпосередньо. Інтенсивність впливів і гострота переживань наближалися до граничних станів. Взаємозалежність і взаєморозуміння індійців у процесі полювання на бізонів викликали у дослідників-етнографів думки про телепатію.

Але найбільш важливим, що різні дослідники зафіксували один і той самий феномен, фактично, самогубних наслідків міфологічного мислення. В епоху географічних відкриттів європейці зіткнулися з племенами, які стверджували, що вони є кровними родичами якоїсь тварини (або рослини), яке вони й іменували своїм тотемом. Як архаїчна форма релігії тотемізм освячувався сакральною заборонаю (табу) вбивати та їсти тварину тотему. Але водночас було передбачено ритуальне вбивство, що періодично повторювалося – воно ніби об'єднувало членів племені з пращурами, при цьому демонструвалося, що це м'ясо не є отрутою. Випадки свідомого порушення табу не описані. Іноді це порушення відбувалося випадково, людина порушувала табу завдяки власній необачності. Важливим є те, що доки людина не знала м'ясо якої тварини вона з'їла, з нею нічого не відбувалося. Але, як тільки людині ставало відомо про це, вона починала хворіти і помирала, не могла відшукати сили для того, щоб протистояти хворобі.

Первісність – це, дійсно, життя поруч зі смертю. Але первісна людина проживала своє життя у радісному передчутті перемоги над наглою смертю. Люди були сильнішими, ніж

тварини. Комунікація особливого типу формувала у кожного члена племені відчуття спільності, захищеності, могутності, повсякденне самовідчуття до ейфорії, до екстатичної здатності до негайної самопожертви. По суті, це був психологічний рай на Землі. І, очевидно, Овідій мав підстави називати доісторичне існування людства «золотим століттям». Подібне світовідчуття і дотепер залишається масовою мрією, свідченням чого є приказка: «У світі й смерть є красною (красивою)». Але, якими є глибинні особливості подібного типу психіки? І в чому полягає специфіка цієї парадигми мислення? Такі відомі дослідники первісного мислення як Дж.Фрезер і Е.Тайлор вважали, що основою таких характерних рис первісної культури, як тотем і табу є одухотворення природи. Е.Тайлор у праці «Первісна культура» зазначає: «Первісна філософія, яка наділяє особистим життям природу взагалі й тиранія слова над людським розумом – два двигуни міфологічного розвитку» [3, 141].

На нашу думку, це положення вимагає детального розгляду. Зазвичай, таке поняття у релігієзнавстві як «анімізм» (від лат. *anima* – дух, душа), що означає те, що конкретні природні об'єкти і люди мають активну, незалежну від тілесної оболонки душу, у цьому випадку не підходить. Це відбувається тому, що перш за все, перед «анімізмом» існував «анімаїзм» (від лат. *animatus* – одухотворений), тобто особливий стан віри у всезагальну безособистісну одухотвореність природи, віри, яка об'єднує всіх і все в єдину світову душу. Термін був запропонований англійським вченим Р.Мареттом у 1900 р. Більш пізні етнографічні дослідження нечисельних народів крайньої Півночі виявили, що анімаїзм як віра в одухотвореність усієї природи у практичному мисленні проявляється, наприклад, у тому, що всі природні об'єкти наділяються таким же життям, яке має і людина, що фіксується подібністю окремих предметів з окремими частинами людського тіла, що предмети мають ніби подвійну природу і в зв'язку з цим мають можливість змінювати власну сутність, переходити один до іншого [1, 1-4].

На стадії анімаїзму фізичне і психічне не розділяється. Все це одночасно і реалії зовнішнього світу, і прояви єдиної одухотвореності природи, що відчувається як рухи власної душі. Л.Леві-Брюль називав спонтанне переливання смислів і станів у цьому єдиному психофізичному просторі «сопричетністю» або «партиципацією». Відчуття всезагальної співричетності породжує такий стан, що виникає уява, що предмети здатні передавати свої якості іншим предметам безпосередньо, шляхом дотику, подібності тощо. Так, індієць-

чуїгол, «який одягає на голову пір'я орла має своєю метою не тільки прикрасити себе, це – не головне. Він думає про те, що за допомогою цього пір'я належати до зіркості, передбачення, сили і мудрості птаха. Сопричетність, яка знаходиться в основі колективного уявлення, примушує його діяти в такий спосіб» [2, 244].

Слід наголосити, що всі види магії та чаклунства є виразом цього рівня мислення. Дж.Фрезер, наприклад, розподіляв два типи магії: імітативну і контагіозну. Основою першого типу є імітація і принцип подібності. Так, подібне виробляє подібне, тому, якщо пошкодити малюнок оленя на камені під час обряду, тоді можна забезпечити собі успіх на полюванні. Другий тип магії – це контакт і, взагалі, принцип суміжності. У тих предметів, що знаходяться у взаємозв'язку значення і роль у житті співпадають, тому не слід викидати острижене волосся – птахи заплетуть його у гнізда і, в такий спосіб, заплетеними і заплутаними стануть думки людини. При цьому Дж.Фрезер вважав, що і магія за принципом подібності, і магія за принципом контакту були не абсурдом, а лише «неправильним використанням фундаментальних (висхідних й істинних) законів мислення, а саме асоціації ідей за подібністю і асоціації ідей за суміжністю у просторі та часі» [4, 54].

Важливим у цьому аспекті є те, що пізніше у своїй психоаналітичній практиці З.Фройд розкрив, що не випадково у сновидіннях згущується у цілісність багато різнопланових ідей, а почуття, яке викликає один предмет, невпорядковано переміщується на інший предмет, суміжний і який, в багатьох випадках, не має відношення до цих почуттів. Отже, можна стверджувати наявність двох просторів, рівнів прояву психічних механізмів. Одним з них є так званий «прихований сенс» (*der latente Sinn* – латентний сенс, який не з'являється, взагалі, у просторі самоусвідомлення людини), другим виступає явний сенс (*der offenbare Sinn*), що функціонує в межах свідомості людини, оскільки вона могла його прийняти. Такий підхід і приводить до викриття стосунків посилення цього сенсу на інший сенс, який його деформує. З.Фройд виходить у цьому випадку з фундаментальної передумови змістовності будь-яких психічних явищ і в цьому зв'язку розглядає мову як простір деформованих імпульсивних уявлень. Розшифрування сутності цієї деформації та її причина і постає завданням «психоаналітичної герменевтики». Це є проявом механізмів неусвідомленої роботи психіки, які З.Фройд у праці «Тлумачення сновидінь» [5] так і назвав – «згущення» та «зміщення». У цій же праці австрійський психі-

атр підкреслював, що сенс мають усі патологічні явища і такі, які на перший погляд є позбавленими сенсу (хибні дії, забування, сновидіння). З.Фройд був засновником нової психологічної школи, яка від початку мала характер клінічної психології, а потім поступово перетворилася на загальну концепцію людини і людської цивілізації.

Психоаналіз як у своєму ранньому вигляді, так і пізнішому – філософському, становив чергову методологію і модель інтерпретації людини. Неусвідомлені змісти встановлюються за допомогою імпульсивних уявлень, вони є основою для неусвідомленого, вони є залишком від гіпотетичного первісного і природного для людини стану, коли культура як така ще не була сформована, а разом з нею й всілякі обмеження. Слід підкреслити, що відомий представник французького постмодернізму Ж.Лакан у ранньому періоді своєї творчості стверджував, що терапевтичний ефект психоаналізу З.Фрейда полягає у перетворенні хаотичної сукупності спогадів людини у чітку, логічну оповідь. Отже, зазначає Ж.Лакан, відкриття неусвідомленої «істини» є тільки вступом до створення «нової пам'яті», терапія як така постає діалогом.

І через десять років після відкриттів З.Фрейда інший відомий представник психоаналітичної теорії К.-Г.Юнг відкрив у людській психіці архетипи колективного несвідомого, які не виробляють безпосередньо самі люди, але які надходять через неусвідомлений колективний досвід або передаються генетично від генерації до генерації і слугують джерелом загальнолюдської символіки, у тому числі – міфів і сновидінь.

Необхідно також розкрити, що архетип – це не одиничний наочний образ, а свого роду типова схема, завдяки якій розрізнені враження приходять до універсального уявлення, переживаються та оцінюються. На нашу думку, архетип, який є феноменом загальнолюдського колективного неусвідомленого, виявляється єдиним у всіх людей і самою людиною не усвідомлюється. Його структуру можна представити як просту геометричну фігуру – квадрат, трикутник, коло та ін., – що у масовій свідомості асоціюється з фундаментальними і магічними, за своєю суттю, категоріями: добро–зло; мир–війна; колективність–самотність тощо. Водночас можна уявити, що архетип є доступним, наприклад, для уяви митця. Так, у цьому зв'язку можна пригадати «Чорний квадрат» К.Малевича. Його композиція, задум, рішення у чорному кольорі – все це елементарно просто, а реципієнт отримує велику естетичну насолоду. Чорний квадрат дозволяє кожній людині побачити те, чого вона прагне –

щасливе кохання, самотність, невдалий шлюб та ін. Чорний колір – це непроникливість, він не передбачає жодної динаміки. Не випадково, що в багатьох східних культурах саме чорний, а не білий колір і був потенційністю, можливістю появи нових смислів.

Особливу увагу привертає той факт, що К.-Г. Юнг блискуче використав категорію «архетип» у процесі аналізу модерн-міфу про «літаючі тарілки». Природно, що дослідник не збирався отримати якісь дані про існування «тарілок», але в самій їх формі він виявив подібність з «мандалою» – архетипом блага, примирення, згоди. Такий підхід надав можливість говорити про значення того факту, що люди не самотні у Всесвіті, що багато позитивних рішень принесуть нам «брати по розуму». В такий спосіб, механізм появи міфу як способу самоорганізації колективної психіки було розкрито [6]. Окрім того, таке поняття як «колективна душа» не є поняттям фігуральним. К.-Г.Юнг виводив архетипи колективного несвідомого, використовуючи при цьому дані сучасної біології – теорію енграм (відбитки у мозку), нові розробки щодо ролі рецесивних генів та ін. Для самого дослідника головний інтерес знаходився не в галузі матеріальних процесів, а узгодження, якщо не ідентичність механізмів колективного і особистого несвідомого, а також свідомості особистості. Очевидно, що з такої точки зору на «згущення–зміщення», їх можна уявити свого роду певними операціями, у яких спрацьовує архетип, саме він приводить розрізнені уявлення до уявлень універсальних.

Але, слід також підкреслити, що саме такі принципи переробки даних використовуються у психіці людини. Ми можемо побачити і «згущення», і «зміщення» в основі художньої творчості – як метафору і метонімію. У метафорі поєднуються подібні предмети, явища, почуття, дії. Поєднуються для того, щоб скласти єдине уявлення, що має новий і цілісний смисл. Що стосується метонімії, то в ній підкреслюється і виявляється характерна деталь певної речі, явища, події або промальовується ще якась деталь, яка розкриває найтонкіше відтінки почуттів і переживань. Саме тому набуває особливого значення і питання Дж.Фрезера: чи була імітативна магія «помилковим асоціюванням ідей за подібністю», а контагіозна магія – «помилковим асоціюванням ідей за суміжністю», або виявляється щось інше. І тут слід згадати положення Е.Тайлора, який виділив у міфологічному мисленні тиранію слова над людським розумом. З цим положенням великого етнографа слід погодитися, тому що і мова, і слова мають велике сугестивне значення. Слово може і допомо-

гти, і зашкодити людині, довести її до самогубства і піднести до «Божественного стану».

В такий спосіб, міфологічне мислення виступає як асоціювання ідей і за подібністю і за суміжністю, яке може створити такі довгі ланцюги метафоричних і метонімічних переносів значень, що власний зміст кінцевих уявлень втрачає зв'язок з попередніми переходами і набуває абсолютно самостійного значення. Іншими словами, перетворюється на самодостатній символ. Можна поставити наступне питання: чому одним із символів Христа є риба? Окрім того, риба в деяких культурах виступає символом багатства, а світ «стоїть на трьох китах»? Можливою відповіддю є, очевидно, така – у давнині, на півночі риба була головною їжею, тобто головним джерелом життя, коли ще не виникли землеробство і скотарство. Окрім того, ловити рибу було набагато безпечніше, ніж полювати. Саме завдяки такому ставленню і виникає єдиний ряд смислоутворення – риба, їжа, плодючість, народження дитини (казки розповідають нам, що після використання чаклунської риби як їжі, народжується чудо-дитина) і, нарешті, Бог як джерело життя. Водночас деякі проміжкові переходи значень могли виключати одне одного, наприклад, язичницькі прикмети і християнські уявлення. В такий спосіб, якісь етапи і рівні смислотворчості, смислоутворення зникали зі сфери свідомого («витіснялися» З.Фройд), ніби призабувалися, але продовжували енергетично «підгодовувати» ті образи, які виникали на порозі свідомого, підтримували універсальний творчий механізм. У цьому зв'язку і саме слово набувало значення сакральної інстанції, воно поставало командою, яку необхідно виконувати негайно.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що аналіз міфології, міфологічного мислення надає знання *ментальних механізмів і розуміння ментальності*. Міфологічне мислення виступає як асоціювання ідей і за подібністю і за суміжністю. Міфологічне мислення активно використовує архетипічні образи – відродження, перетворення, спокути, винагороди, жертви. В такий спосіб, при цьому активізуються базові психічні процеси – це є важливим і для розуміння психіки сучасної людини.

Поетизація дійсності – це характерна риса міфологічного мислення, яке орієнтоване на позитивні цінності. Наскільки б суспільство не було прагматичним та індивідуалістичним, але люди залежать від істини, добра і краси набагато більше, ніж їм здається, особливо це стосується осмислення онтологічних питань і проблем власного життя: щасті, негараздів, випадковості, втрати, долі, покарання. У кожному суспільстві діє система духовних ціннос-

тей, сакральних догм, правил життя. К.-Г.Юнг на прикладі гітлерівської Німеччини довів, що теоретично можливо і практично нескладно пов'язати гострі життєві проблеми з глибинними комплексами та символами «сивої давнини» і на цій основі пробудити масовий ентузіазм, людей можна пробудити як до фанатич-

ної, й небезпечної активності, так і до духовної протрації та фатально покірної поведінки. Тому і йдеться про ті резерви людської психіки, які здатні протистояти зовнішнім сугестивним впливам, які активізують як галузь свідомого, так і несвідомого.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богораз-Тан В.* Чукчи / В.Богораз-Тан.– В 2-х ч.- Л.: Наука, 1939. – Ч.2. – 167 с.
2. *Леви -Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении /Л.Леви -Брюль.– М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 608 с. (Психология: Классические труды).
3. *Тайлор Э.* Первобытная культура / Э.Тайлор. – М.: Политиздат, 1991. – 573 с.
4. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь / Дж.Фрезер.– М.: Прогресс. – 1986.- 687 с.
5. *Фрейд З.* Введение в психоанализ. Толкование сновидений. Лекции: Пер. с нем./ З.Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
6. *Jung K.-G.* Ein moderner Mythos. Von Dingen die am Himmel gesehen warden / K.-G.Jung.– Z. – Stuttg., 1978. – 230 p.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2010 р.